

ОКРЕМІ ПИТАННЯ РОЗГЛЯДУ СПРАВ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ВИЗНАННЯМ ГОСПОДАРСЬКИХ ДОГОВОРІВ НЕДІЙСНИМИ

ЄМЕЦЬ Анатолій Анатолійович - кандидат юридичних наук, суддя Верховного Суду України

ШАТКОВСЬКИЙ Ярослав Миколайович - кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, науковий консультант відділу консультантів управління забезпечення діяльності Судової палати у господарських справах Верховного Суду України
УДК 346.9

В статье рассматриваются правовые аспекты признания хозяйственных договоров недействительными и анализируется судебная практика по их рассмотрению. Проведен анализ законодательного регулирования и выявлены проблемы в правоприменении связанные с неопределенностью правовой природы хозяйственного договора.

Ключові слова: суб'єкт господарювання, господарсько-договірні відносини, недійсність договорів, правові наслідки фіктивного правочину.

Актуальність теми дослідження

Розширення сфери застосування господарсько-договірних відносин внаслідок переходу України від командно-адміністративної моделі економіки, яка існувала в рамках жорсткого директивного планування і планових господарських договірних відносин, до ринкової зумовило стрімке збільшення кількості судових справ про визнання господарських договорів недійсними. Така тенденція свідчить не тільки про низький рівень правової свідомості та правової культури суб'єктів господарювання, а й про неоднозначність окремих положень Господарського кодексу України та наявність колізій між статтями Господарського і Цивільного кодексів України.

Аналіз досліджень та публікацій

Проблемам недійсності господарських договорів присвячено дослідження українських та зарубіжних науковців, зокрема:

О.А. Беляневич, Т.В. Боднар, О.М. Вінник, В.В. Джуна, О.В. Дзери, А.С. Довгерта, Н.С. Кузнецової, В.В. Луця, В.К. Мамутова, Б.М. Полякова, І.В. Спасибо-Фатєєвої, Я.М. Шевченко, В.С. Щербини, О.Х. Юлдашева, М.І. Брагінського, В.В. Вітрянського, М.Л. Дювернуа, Л. Еннекцеруса, О.С. Іоффе, Н. Растєряєва, Н.В. Рабінович, В.М. Шахматова, Г.Ф. Шершеневича та інших авторів.

Метою статті є аналіз та подальше дослідження окремих питань розгляду справ, пов'язаних з визнанням господарських договорів недійсними. Для досягнення зазначеної мети необхідно вирішити такі завдання: дослідити визначення поняття «господарський договір» зазначеного у працях науковців, законодавстві України та практиці Верховного Суду України.

Основні результати дослідження

Вивчаючи зазначене питання, насамперед зауважимо, що аналіз норм чинного ГК України дає змогу дійти висновків про відсутність у ньому визначення господарського договору. Однак, цей термін вжито у тексті статей 179 – 188 ГК України (глава 20 «Господарські договори»), зокрема при визначенні поняття «господарсько-договірні зобов'язання»: «Майново-господарські зобов'язання, які виникають між суб'єктами господарювання або між суб'єктами господарювання і негосподарюючими суб'єктами – юридичними особами

на підставі господарських договорів, є господарсько-договірними зобов'язаннями».

Недостатність та нечіткість законодавчого регулювання у цьому питанні, наявність проблем у правозастосуванні безпосередньо пов'язані із невизначеністю правової природи господарського договору [1, с. 3].

Також відсутня єдність тлумачення цього поняття в літературі з господарського права. Так, вітчизняні науковці пропонують наступні визначення.

В.С. Щербина, виходячи зі змісту загального поняття «договір», наведеного у ЦК України, з урахуванням особливостей, властивих господарському договору, подає таку дефініцію: «господарський договір – це домовленість суб'єкта господарювання з іншим учасником (учасниками) відносин у сфері господарювання, спрямована на встановлення, зміну або припинення їх прав та обов'язків у сфері господарювання» [2, с. 236].

На думку О.А. Беяневич господарський договір є збірним (узагальнюючим) поняттям, до якого належать різні договірні типи (купівлі-продажу, поставки, перевезення, оренди, підряду на капітальне будівництво та ін.), що мають схожі принципи нормативної регламентації [3, с. 452].

За визначенням О.М. Вінник, господарський договір – це зафіксовані у спеціальному правовому документі на підставі угоди майново-організаційні зобов'язання учасників господарських відносин (сторін), спрямовані на обслуговування (забезпечення) їх господарської діяльності (господарських потреб) з урахуванням загальногосподарських (публічних) інтересів [4, с. 218].

Відсутній у законодавстві та правовій літературі єдиний умотивований підхід до розуміння правової природи недійсності господарського договору, що є необхідним для усунення суттєвих внутрішніх протиріч, повного та змістовного обґрунтування таких договорів у системі юридичних фактів, дослідження договорів, вчинених із порушенням умов дійсності, а також встановлення наслідків недійсності цих договорів.

Нагадаємо, що вказані проблемні питання становили предмет дослідження пра-

вознавців ще за часів Давнього Риму, в якому вже з'явилась класифікація договорів за тими чи іншими юридичними недоліками.

Засновниками ж теорії недійсності правочину стали такі відомі вчені як Б. Віндшейд, Д.Д. Гримм, Ф.К. Савіньї та інші.

Так, Б. Віндшейд наголошував, що недійсний правочин не відповідає вимогам закону, тобто право не визнає юридичної дії такого правочину і не надає йому сили для здійснення відповідних юридичних дій [5, с. 133].

О.О. Красавчиков під недійсністю правочину розумів ненастання в силу закону тих юридичних наслідків, які сторони бажали породити своїми діями під час укладання правочину [6, с. 235].

В.О. Ряшенцев вважав недійсністю правочину дефектністю, зумовленою порушенням останнім вимог закону [7, с. 208].

На думку І.В. Матвєєва, недійсний правочин – це дія, вчинена у виді правочину, в якому законом і (або) судом встановлено порушення хоча б однієї з умов дійсності останнього, не здатна породити ті цивільно-правові наслідки, настання яких бажали його суб'єкти [8, с. 19].

Згідно з ч. 2 ст. 20 ГК України визнання недійсною господарської угоди є способом захисту прав і законних інтересів суб'єктів господарювання та споживачів, при цьому ч. 1 ст. 207 ГК України встановлює три підстави, за яких господарське зобов'язання може бути визнане недійсним:

- 1) невідповідність вимогам закону;
- 2) вчинення з метою, яка завідомо суперечить інтересам держави і суспільства;
- 3) укладення учасниками господарських відносин з порушенням хоча б одним із них господарської компетенції (спеціальної правосуб'єктності).

Стаття 16 ЦК України одним зі способів захисту цивільних прав та інтересів судом визначає визнання правочину недійсним.

Згідно з положеннями ст. 215 ЦК України підставою недійсності правочину є недотримання в момент його здійснення стороною (сторонами) вимог, встановлених частинами першою – третьою, п'ятою та шостою статті 203 зазначеного Кодексу, а саме:

1) зміст правочину не може суперечити цьому Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства;

2) особа, яке вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності;

3) волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі;

4) правочин має вчинятися у формі, встановленій законом;

5) правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним;

6) правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей.

ЦК України передбачає поділ недійсних правочинів на нікчемні й оспорювані та наводить їх визначення.

Нікчемним є правочин, недійсність якого встановлена у законі (ч. 2 ст. 215 ЦК України). Оскільки закон вже кваліфікує такий правочин як недійсний, не вимагається визнання його недійсності судом. Останній лише застосовує наслідки недійсності нікчемного правочину. Нікчемними ЦК України визначає правочини, перелічені у ч. 1 ст. 219, ч. 1 ст. 220, ч. 2 ст. 221, ч. 1 ст. 224, ч. 1 ст. 226 та ч. 2 ст. 228 та ін.

Оспорюваним є правочин, недійсність якого прямо не встановлена у законі, але який може бути визнано недійсним судом у разі, коли одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом (ч. 3 ст. 215 ЦК України). Зокрема, такі правочини передбачено статтями 222, 223, 225, 227, 229–234 ЦК України.

Аналізуючи судову практику із досліджуваного питання, особливу увагу слід звернути на категорію спорів про визнання господарських договорів недійсними з підстав, наведених у ст. 234 ЦК України (Правові наслідки фіктивного правочину) та ст. 235 ЦК України (Правові наслідки удаваного правочину).

Частина 5 ст. 203 ЦК України однією з вимог, додержання яких необхідне для

чинності правочину, визначає спрямування правочину на реальне настання наслідків, що обумовлені ним.

У міжнародному праві ця умова дійсності договорів розглядається як допустима і дозволена мета договору. Мета договору – (causa) правова ціль, котру бажають досягнути учасники договірних відносин.

На думку А.В. Кашаніна, кауза – це «...юридично значима господарська мета правочину, тобто закріплена угодою сторін спрямованість правочину на взаємозумовлене надання сторонами оплатних відносин, опосередковуваних цим правочинном у цілому чи частково, або спрямованість правочину на вчинення надання за принципової відсутності зустрічного надання» [9]. Також науковець зазначає, що кауза договору – це його правова мета, тобто спрямованість на наслідки, яких має бути досягнуто при належному виконанні договору [10].

У більшості випадків правова мета вбачається безпосередньо зі змісту договору. Недопустима та незаконна правова мета договору, за міжнародними стандартами, призводить до його нікчемності. Про нікчемність договору йдеться тільки у тому випадку, коли підстава взагалі не існує або визнається недопустимою [11, с. 44]. Мета договору може бути й удаваною (хибною). Факт удаваної мети має місце у тому разі, коли сторони зазначають певну правову ціль (causa) договору, якої бажають досягти, але без наміру його виконання, або коли сторони називають удавану мету договору, приховуючи при цьому, чого саме вони насправді прагнуть. У першому випадку йдеться про фіктивний договір, який законодавець визначає у ст. 234 ЦК України як вчинене ний без наміру створення правових наслідків, що обумовлювалися цим правочинном; а в другому – про удаваний, що відповідно до ст. 235 ЦК України є вчиненим сторонами для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили.

Фіктивні угоди донедавна вважались нікчемними – ст. 58 ЦК УРСР [12, с. 15], наразі ЦК України відносить фіктивні правочини до недійсних (ст. 234 ЦК України), а удавані – до нікчемних (ст. 235 ЦК

України). Проте зауважимо, що проблема належності фіктивних та удаваних правочинів/угод до тієї чи іншої групи недійсних остаточно ще не вирішена.

Окремим питанням залишається визнання фіктивних та удаваних правочинів, незважаючи на те, що удавані правочини належать до нікчемних, недійсність котрих встановлена законом, однак визнання їх такими (констатація факту) залишається обов'язковим [13, с. 44].

Безумовно звертає на себе увагу подібність фіктивного та удаваного договорів подібні за підставами їх недійсності: сторони вчиняють два договори, а отже обидва з них потребують юридичної оцінки.

Фіктивні договори часто використовуються з метою уникнення оподаткування, виведення фіксованих засобів із легального підприємницького обігу [14]. Особливо популярною ця схема є серед представників малого та середнього бізнесу, які укладають фіктивні договори на маркетингові дослідження, консультаційні послуги тощо [15, 86]. Розкрадання майна шляхом укладання таких договорів так само має безліч варіацій, при цьому протиправні дії переважним чином спрямовані на заподіяння шкоди третім особам.

Основними ознаками фіктивного договору є: введення в оману (до або у момент укладення угоди) іншого учасника чи третьої особи щодо фактичних обставин або дійсних намірів учасників; укладення договору особою, яка не має права цього робити (через фіктивне підприємство, неіснуючу організацію, підставну особу тощо); свідомий намір невиконання зобов'язань договору; приховування справжніх намірів учасників договору. Свобода договору часто використовується недобросовісними суб'єктами для умисного заподіяння майнової шкоди фізичним та юридичним особам, злісного ухилення від сплати податків, а також для досягнення інших незаконних цілей.

Наведемо приклад вирішення одного із таких спорів (судова справа №2-7/2489).

Задовольняючи касаційну скаргу Міністерства оборони України у справі за позовом військового прокурора Севасто-

польського гарнізону в інтересах держави в особі Міністерства оборони України (далі – МОУ) до ТОВ «Техно-Сігма», третя особа – Центральне спеціалізоване будівельне управління МОУ, про визнання недійсними договорів, Верховний Суд України зазначив, зокрема, наступне.

Судами першої та апеляційної інстанцій встановлено, що 14 березня 2006 року між МОУ в особі начальника Центрального спеціалізованого будівельного управління МОУ Мельника В.А. та ТОВ «Техно-Сігма» було укладено інвестиційний договір № 10/3/03-061/СБФ1 про спільну діяльність шляхом будівництва (реконструкції) об'єктів житлово-цивільного призначення, створення інженерної інфраструктури для їх будівництва (реконструкції) відповідно до розробленого і затвердженого у встановленому порядку проекту шляхом пайової участі сторін.

Відповідно до пунктів 2.6, 2.7, 2.9 цього договору пайовим внеском МОУ стали об'єкти нерухомого майна, а пайовим внеском ТОВ «Техно-Сігма» – його витрати на проектування та будівництво (реконструкцію) 100 % площі проекту і кожної його складової частини та решта всіх інших витрат, безпосередньо пов'язаних із виконанням предмету цього договору та всіх інших заходів, що його забезпечують.

22 березня 2006 року тими ж сторонами укладено договір № 10/4/03-062/СБФ2 «Про компенсацію пайової участі (паю) МОУ в інвестиційному договорі від 14 березня 2006 року № 10/3/03-061/СБФ1», відповідно до умов якого МОУ передало ТОВ «Техно-Сігма» нерухоме майно, а ТОВ «Техно-Сігма» сплатило на користь МОУ 3 080 000 грн як компенсацію його пайової участі.

Обґрунтовуючи свої вимоги про визнання недійсним інвестиційного договору від 14 березня 2006 р. № 10/3/03-061/СБФ1 про спільну діяльність, позивач послався на підписання цього договору особою, не уповноваженою МОУ, фіктивність цього договору, фактичну зміну цільового призначення земельної ділянки, на якій розташоване військове містечко, без прийняття відповідного рішення органами виконавчої влади або місцевого самоврядування.

Згідно зі ст. 234 ЦК України фіктивним є правочин, який вчинено без наміру створення правових наслідків, зумовлених цим правочином.

Розглядаючи вимоги про визнання недійсним інвестиційного договору від 14 березня 2006 р. № 10/3/03-061/СБФ1 та відмовляючи у їх задоволенні, суд зазначених законодавчих вимог не врахував та не дослідив обставин вчинення сторонами договору дій, спрямованих на досягнення його правових наслідків (виконання сторонами всіх обов'язків за договором); прийняття тендерним комітетом МОУ або МОУ відповідних рішень про укладення оскаржуваного інвестиційного договору та схвалення Міністерством оборони України укладеного від його імені інвестиційного договору від 14 березня 2006 р. № 10/3/03-061/СБФ1 [16].

Удаваний договір укладається, як правило, із незаконною метою. Так, безоплатна передача продукції, грошових коштів, надання учасниками договірних відносин один одному послуг для ухилення від сплати податків можуть бути приховані договором про сумісну діяльність.

Очевидним є те, що удаваний договір завжди визнається недійсним, що стосується іншого, прихованого, то сам лише факт його приховування не означає невідповідності останнього закону.

Верховний Суд України, розглянувши та задовольнивши касаційну скаргу ВАТ «Харківський тракторний завод ім. С. Орджонікідзе» на постанову Вищого господарського суду України № 51/367-05 від 23 серпня 2006 року у справі за позовом ВАТ «Харківський тракторний завод ім. С. Орджонікідзе» до ТОВ МНВЦ «Екологія планети» про визнання недійсним укладеного між сторонами договору від 10 січня 2005 року про сумісне використання майна та зобов'язання відповідача його повернути, зазначив наступне.

Так, із матеріалів справи вбачається, що 10 січня 2005 р. між ВАТ «Харківський тракторний завод ім. С. Орджонікідзе» та ТОВ «МНВЦ Екологія Планети» укладено договір про сумісне використання майна (далі – договір). Предметом договору було нерухоме майно.

Відповідно до п. 1.1 договору позивач передає, а відповідач приймає в у строкове платне користування спірне майно з метою досягнення цілей, зазначених у попередньому договорі від 10 грудня 2004 р..

Попередній договір від 10 грудня 2004 р. передбачав, що сторони зобов'язуються укласти основний договір, який має містити істотні умови щодо передачі у строкове оплатне користування виробничої бази та співробітництва у впровадженні іспитів (п. 4.1).

Отже, підставою для укладення основного договору має бути досягнення сторонами згоди за усіма істотними умовами договору, у тому числі щодо укладення договору про сумісну діяльність для виконання проектів.

Пунктом 8 попереднього договору передбачено, що зобов'язання, встановлені цим договором, припиняються, якщо основний договір не буде укладено протягом строку, визначеного п. 4 попереднього договору, якщо жодна зі сторін не направить іншій стороні пропозицію про укладення основного договору (відповідний проект основного договору).

Жодна зі сторін не направила на адресу іншої проект основного договору.

Згідно з ч. 1 ст. 182 ГК України за попереднім договором суб'єкт господарювання зобов'язується у певний строк, але не пізніше одного року з моменту укладення попереднього договору, укласти основний господарський договір на умовах, передбачених попереднім договором.

Враховуючи, що основний договір не було укладено сторонами протягом строку, визначеного законом та п. 4 попереднього договору, зобов'язання сторін за попереднім договором фактично припинилися.

Проаналізувавши матеріали справи, суд першої інстанції правильно встановив, що правочин, вчинений сторонами при укладенні договору про сумісне використання майна, спрямовано на приховання іншого правочину – договору найма нерухомого та рухомого майна, який сторони насправді вчинили, тобто спірний договір є удаваним правочином згідно з ч. 1 ст. 235 ЦК України.

Відповідно ч. 2 ст. 235 ЦК України у разі, якщо буде встановлено, що правочин був вчинений сторонами для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили, відносини сторін регулюються правилами щодо правочину, який насправді вчинили.

Отже, до спірного правочину слід застосовувати правила, передбачені для договору найму (оренди) майна.

Частиною 2 ст. 793 ЦК України встановлено обов'язковість нотаріального посвідчення договору найму будівлі строком на один рік і більше та державної реєстрації договору найму будівлі або іншої капітальної споруди, укладеного на строк не менше одного року (ч. 1 ст. 794 ЦК України).

Частиною 1 ст. 210 ЦК України передбачено, що правочин підлягає державній реєстрації лише у випадках, встановлених законом. Такий правочин є чинним із моменту його державної реєстрації. Договір, який підлягає нотаріальному посвідченню або державній реєстрації, є укладеним із моменту його нотаріального посвідчення або державної реєстрації, а в разі необхідності і нотаріального посвідчення, і державної реєстрації – з моменту державної реєстрації (ч. 3 ст. 640 ЦК України).

Згідно з ч. 1 ст. 220 ЦК України у разі недодержання сторонами вимоги закону про нотаріальне посвідчення договору такий договір є нікчемним.

Відповідно до ч. 2 ст. 215 ЦК України недійсним є правочин, якщо його недійсність встановлена законом (нікчемний правочин).

Крім того, ч. 1 ст. 215 ЦК України встановлено, що підставою недійсності правочину є недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які встановлені частинами 1 – 3, 5 та 6 ст. 203 цього Кодексу.

У ч. 5 ст. 203 ЦК України наголошено, що правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним.

Спірний договір не має ознак сумісності використання зазначеного майна, тобто він вчинений без наміру створити правові наслідки, обумовлені його змістом.

Наведене свідчить про те, що як при укладенні спірного договору, так і під час його виконання у сторін не було наміру сумісно використовувати майно, тобто був відсутній намір створити правові наслідки, які випливають із правової природи договору про сумісне використання майна.

Таким чином, договір від 10 січня 2005 р. є недійсним [17].

Підсумовуючи викладене, варто наголосити наступне:

– у статті наведено теоретичні визначення поняття господарського договору;

– господарський договір як засіб організації господарсько-договірних відносин є універсальною юридичною конструкцією, заснованою на угоді сторін і спрямованою на досягнення правової мети;

– у статті з'ясовано правову природу недійсності господарського договору, виявлено критерії недійсності, аргументовано висновок про доцільність закріплення в господарському законодавстві України умов недійсності господарських договорів як спеціальної правової категорії;

– на основі порівняльного аналізу господарського та цивільного законодавства України в частині правових підстав та наслідків визнання господарських договорів недійсними обґрунтовано висновок, що законодавчі норми потребують істотного удосконалення із застосуванням системного підходу до їх визначення для підвищення ефективності правового регулювання в цьому питанні.

Література

1. Бобкова А.Г. Щодо правової природи договорів на реалізацію арештованого майна / А.Г. Бобкова, Ю.М. Павлюченко // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 4. – С. 3–6.

2. Щербина В.С. Господарське право України : підручник / Щербина В.С. – [4-е вид., перероб. і допов.]. – К. : 2009. – 236 с.

3. Договірне право України. Загальна частина : навч. посібник / [Боднар Т.В., Дзера О.В., Кузнецова Н.С. та ін.]; за ред. О. В. Дзери. – К., 2008 – 452 с.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються правові аспекти визнання господарських договорів недійсними та аналізується судова практика щодо їх розгляду. Проведено аналіз законодавчого регулювання та виявлено проблеми у правозастосуванні пов'язані з невизначеності правової природи господарського договору.

4 Вінник О.М. Господарське право : курс лекцій / Вінник О.М. – К., 2004. – 218 с.

5. Бекленищева И.В. Гражданско-правовой договор: классическая традиция и современные тенденции. – М.: 2006. – 133 с.

6. Советское гражданское право : в 2 т. : учеб. / Под ред. О.А. Красавчикова. – [3-е изд., испр. и доп.]. – М., 1985. – Т. 1. – 1985. 235 с.

7. Советское гражданское право. – [Н.А. Безрук, М.И. Брагинский, В.Г. Вердников и др.]; Отв. ред. В.А. Рясенцев. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М., 1986. – Ч. 1 – С. 207-208.

8. Матвеев И.В. Правовая природа недействительных сделок / И.В. Матвеев – М., 2004. – 19 с.

9. Кашанин А.В. Кауза сделки в гражданском праве : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; Предпринимательское право; Семейное право; Международное частное право» / А.В. Кашанин. – М., 2002. – 34 с. – [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/book/book.asp?bookID=111621>.

10. Кашанин АВ. Кауза гражданско-правового договора как выражение его сущности / А.В. Кашанин // Журнал Российского права. – 2001. – № 4. – [Электронный ресурс]: Режим доступа:

SUMMARY

The article deals with the legal aspects of business contracts void recognition and analysis of jurisprudence for their consideration. The analysis of the legislative and enforcement problems identified related to the uncertainty of the legal nature of a business agreement.

http://swotanaliz.ru/eratostbenes/pravo/Kashanin_-_Kauza_grazhdansko-pravovogo_dogovora_kak_vyrazhenie_ego_suhhnosti.html#.

11. Джурович Р. Руководство по заключению внешнеторговых контрактов / Р. Джурович ; [пер. с серб.-хорват.]. – М., 1992. – 44 с.

12. Цивільний кодекс Української РСР : на 1 червня 2002 р. – К., 2002. – 15 с.

13. Поляков Б. Мнимые и притворные сделки в арбитражной практике / Б. Поляков, И. Замойский // Предпринимательство, хозяйство и право. – 1997. – № 10. – С. 42–45.

14. Хатнюк Н. Юридична природа фіктивних та удаваних правочинів [Електронний ресурс] / Н. Хатнюк. – Режим доступу: <http://pravoznavec.com.ua/period/chapter/2/37/1437#chapter>.

15. Луць А. В. Тіньові угоди: поняття, ознаки, види / А. В. Луць // Університетські наук. записки : Часопис Хмельницького ун-ту управління та права. – 2005. – Вип. 4. – С. 86–94.

16. Постанова Верховного Суду України від 10 лютого 2009 року № 3-89 к 09 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/3211240>

17. Постанова Верховного Суду України від 14 листопада 2006 року № 3- 3988 к 06 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/285500>